

О.Л. Левін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, супроводжуються глибокою кризою всіх сфер його життєдіяльності. При цьому стрімкими темпами відбувається заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення (або ігнорування) значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі. За умов кризового стану суспільства, особистість виявилася в складній ситуації вибору цінностей, пріоритетів, способів адаптації. І найбільш гостро ця проблема стоїть саме перед молоддю.

Під девіантною (лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою розуміються: 1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом психології, педагогіки, психіатрії. В другому – предметом соціології і соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносне.

Вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма». У теорії організації склалося єдине – для природних і суспільних наук – розуміння норми як межі, міри припустимого (з метою збереження і зміни системи). Для фізичних і біологічних систем – це припустимі межі структурних і функціональних змін, за яких забезпечується схоронність об'єкта і не виникає перешкод для його розвитку. Це – природна (адаптивна) норма, що відбиває об'єктивні закономірності збереження і зміни системи.

Соціальна норма визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм, фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості й вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними», або недостатньо адекватні їм, а тому і вступають у протиріччя.

Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це – соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дизфункціональні, дезорганізують систему, підривають її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

У соціології виокремлюються кілька напрямків, що пояснюють причини виникнення такої поведінки. Наприкінці XIX початку XX ст. були поширені *біологічні і психологічні трактування* причин девіації.

Прихильники біологічної теорії девіації розглядають відхилення поведінки від прийнятої в суспільстві соціальної норми у зв'язку з біологічним складом індивіда. У XIX ст. італійський лікар Ч. Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини й домінують фізіологічною будовою його організму. Так, визначаючи кримінальний тип поведінки злочинця, він виділяв такі характерні риси: виступальна нижня щелепа, ріденька борідка, знижена чуттєвість до болю.

Відомий американський психолог і лікар У. Х. Шелдон пізніше визначив фізіологічний тип людини, схильної до девіації. Він вважав, що конституція тіла визначає певні риси людини. Ендоморфу (людині помірної повноти з м'яким і дещо

округлим тілом) властиві товариськість, уміння ладнати з людьми. Мезоморф (число тіла відрізняється силою і стрункістю) проявляє схильність до занепокоєння, він активний і не занадто чутливий. І нарешті, екоморф що відрізняється тонкістю і крихкістю тіла, схильний до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю і нервозністю. Спираючись на свої дослідження, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіації мезоморфи хоча вони, звичайно, не завжди стають злочинцями.

У психологічних концепціях акцент робиться на особистісному чиннику людини. Ретельні дослідження показали, що сутність девіації не можна пояснити лише на основі якоїсь однієї психологічної риси або комплексу. У 1950 р. Шуеслер і Креслі намагалися довести, що злочинцям властиві особисті психологічні риси (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги і т.

п.), які непритаманні законослухняним громадянам, проте їх намагання потерпіли невдачу. Із цього було зроблено висновок, що, ймовірно, девіація виникає в результаті поєднання психологічних і соціальних чинників.

Соціологічні концепції намагаються врахувати в девіації соціальні і культурні чинники, які впливають і визначають поведінку людини в суспільстві. Уперше соціологічне пояснення сутності девіації було запропоновано Е. Дюркгеймом, який розробив теорію аномії (від грец. аномос – беззаконний, безнормований, некерований). Під аномією він розумів такий стан суспільства, за якого відсутня чітка регуляція поведінки людей унаслідок відсутності в суспільстві всіляких норм і цінностей. У таких умовах спостерігається байдужість, відчуженість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність, виражається повна байдужість до діяльності держави. Не маючи цілей і сенсу життя, люди піддаються стресу і тривозі, що призводить до різноманітних форм відхилення поведінки.

Головна думка Е. Дюркгейма зводилася до того, що в основі стабільного функціонування суспільства є феномен соціальної солідарності, а будь-які

відхилення від нього є соціальною дезорганізацією, що є причиною девіантної поведінки. Зібравши широкий фактичний матеріал, він довів, що число самогубств у різних соціальних групах неоднакове: у католиків їх менше ніж у протестантів. Пояснення цьому явищу було дане таке: чим вищий рівень згуртованості, солідарності соціальної групи, тим нижче рівень самогубств.

Е. Дюркгейм вважає, що відхилення від норм несе не тільки негативні, але і позитивні риси. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, укріплює і забезпечує соціальну єдність, веде до вдосконалення соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертона. На його думку, виникнення девіації відбувається в результаті розриву між культурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами досягнення таких цілей, як наприклад, не всі люди через певні соціально-економічні причини можуть здобути вищу освіту або престижну роботу, а рівень розвитку суспільства вимагає висококваліфікованих спеціалістів. Та частина населення, яка не може отримати необхідний рівень освіти, починає задовольняти свої освітні потреби, але вже, наприклад, у кримінальному середовищі.

Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- *конформізм* – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- *інноваційна* – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- *ритуалізм* – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- *ескейпізм (ретризм)* – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (наркоманія, бродяжництво та ін.);

- *бунт, заколот* – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм та ін.).

Відомий соціальний антрополог Р. Лінтон ввів поняття модальної і нормативної особи. В результаті схожих процесів соціалізації люди зовсім не поведуться як «інкубаторні», хоча можуть потрапляти в схожі обставини і виглядати на перший погляд схожими.

Нормативна особа – та, риси якої краще всього виражають дану культуру, це як би ідеал особи даної культури.

Модальна особа – статистично більш поширений тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим більш нестабільним стає суспільство тим відносно більше стає людей, соціальний тип якихне співпадає з нормативною особою.

Згідно *культурологічним поясненням*, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. В суспільстві існують окремі групи, норми яких відрізняються від норм решти суспільства. Це обумовлено тим, що інтереси групи не відповідають нормам більшості. Наприклад, в таких субкультурах, як вуличні банди або групи ув'язнених, поліція швидше асоціюється з каральною або продажною організацією, ніж із службою захисту.

У. Міллер стверджував, що існує яскраво виражена субкультура низького прошарку суспільства, одним з проявів якої є групова злочинність. Ця субкультура надає величезне значення таким якостям, як готовність до ризику, витривалість, прагнення до гострих відчуттів. Оскільки члени банди користуються цими цінностями в своєму житті, інші люди, починають відноситися до них як до девіантів.

Згідно культурологічним поясненням, девіація має місце, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Але тут виникає питання: чому лише деякі люди засвоюють цінності «девіантної» субкультури, тоді як інші відкидають її? Дослідники стверджують, що

люди засвоюють девіантну поведінку в ході спілкування із злочинцями. Якщо більшість друзів і родичів тієї або іншої людини займаються злочинною діяльністю, існує вірогідність, що вона теж стане злочинцем.

Кримінальна девіація є результатом переважного спілкування з носіями злочинних норм. Більш того, соціологи ретельно описали чинники, поєднання яких сприяють кримінальній поведінці. Вони підкреслюють, що важливу роль в цьому грають не контакти з безособовими організаціями або інститутами, а повсякденне спілкування.

Теоретики стигматизації (таврування) (представником цієї теорії був Ч. Беккер), вважали, що девіація – це «клеймо», яке групи, що володіють владою, ставлять на поведінку менш захищених груп або окремої людини.

Більшість людей порушує деякі прийняті в суспільстві норми і правила поведінки. Підліток може інколи курити сигарети з марихуаною, адміністратор робить приписки до рахунку. Оточуючі спочатку дивляться на ці вчинки крізь пальці, а людина, що порушує правила, швидше за все не вважає себе девіантом. Цей тип поведінки називається соціологами *первинною девіацією*. Але що відбудеться, якщо друг, член сім'ї, колега дізнаються про такі вчинки і розкажуть іншим? Часто це призводить до того, що називається *вторинною девіацією*: на людину ставлять клеймо девіанта; оточуючі починають поводитися з ним як з девіантом, поступово він і сам звикає вважати себе таким і поводитися відповідно до цієї ролі.

Конфліктологічний підхід до девіації представлений групою соціологів, які називають себе «радикальними кримінологами». Радикальна кримінологія відстоювала позицію, що девіація – це результат протидії нормам капіталістичного суспільства.

Отже, проблема девіантної поведінки не нова, вона має історичне коріння: завжди були люди, поведінка яких не відповідала соціальній нормі.

Девіантна поведінка підлітків і молоді має загальні для усіх проявів причини. Передусім це протиріччя між потребами (цінностями, спрямуваннями) і можливостями їх задоволення. Можливості людини визначаються в основному його соціальним статусом, місцем яке вона займає в соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, джерелом девіантної поведінки служить соціальна нерівність, нерівність можливостей, доступних людям, що належать до різних соціальних груп.

Проте, окрім загальних, в молодіжному середовищі можна назвати і деякі специфічні чинники, що визначають велику вірогідність реалізації тих або інших форм відхилень. Так незадоволена потреба в самоствердженні відносно частіше призводить до насильницьких злочинів. Є чинники, що посилюють тягу молоді до алкоголю і пояснюють вибір саме цієї форми девіантної поведінки. Якщо алкоголь взагалі полегшує спілкування між людьми, то для підлітків і молоді, ця його властивість стає особливо значимою: через недостатність соціального досвіду, боязкість, недосвідченості в спілкуванні деякі намагаються за допомогою алкоголю придбати велику упевненість в собі, здолати зніяковіння і так далі. За допомогою зловживання алкоголем підлітки демонструють свою «дорослість», приналежність до світу дорослих (так зване «статусне» вживання алкоголю).

Якщо для однієї частини підлітків і молоді засобом активного самоствердження служать іноді злочини, то для інших виявляється прийнятнішим «відхід» в алкоголь, наркотики або ж добровільний відхід з життя. Споживання алкоголю і наркотиків, суїциїдальна поведінка – це форми ретризма, відходу – як результату неприйняття соціальної дійсності і невміння (небажання) пристосуватися до неї схвалюваними суспільством способами.

Підлітки і молодь частіше інтегровані в субкультурні групи, ніж дорослі. Це пояснюється і природним прагненням об'єднатися в умовах «занедбаності» і недружелюбності світу дорослих і пошуками таких значимих для молоді дружніх і сексуальних контактів і так далі.

До формування ретристських субкультур (алкоголіків, наркоманів) призводить: 1) особиста невлаштованість і незадоволення (як результат соціально-економічного розвитку, соціальних умов буття); 2) нездатність або неприйняття активних форм самоствердження, подолання конфліктних ситуацій; 3) потреба в спілкуванні, в референтній групі; 4) інтеграція неформальних груп як наслідок тиску соціального контролю.

Типологія об'єднань з девіантною поведінкою і антигромадською свідомістю може бути представлена наступним чином:

1. *Випадкова група* – наприклад, молодь, яка затіває бійки на дискотеках, стадіонах і в інших місцях, проте що має свої неписані групові норми і цінності. Причому вхід до випадкової групи сприймається як сигнал про звільнення від соціального контролю, як можливість «відпустити гальма».

2. *Ретристська група* (під ретризмом в соціології і психології розуміється прагнення до відходу від дійсності, від життєвих труднощів. Крайній варіант відходу від дійсності – це суїцид). Звичайне заняття ретристських груп – безцільне проведення часу сумнівні розваги, токсикоманія і наркоманія.

3. *Агресивна група* – заснована на найбільш примітивних уявленнях про ієрархію цінностей і мінімум культури. Вона дійшла з глибокої старовини до наших днів практично в незміненому вигляді. Характерними особливостями агресивної групи є жорстка ієрархічна структура, сильний груповий тиск на її учасників, серйозні санкції за порушення групових норм, психологічною основою яких є різке протиставлення: «ми – вони» [2, с. 287].

Для криміногенних груп особливо характерними рисами є навіюваність і конформізм. Виходять такі члени груп, як правило, з конфліктних сімей, а звідси – примітивний образ мислення. Саме підліткове середовище дуже агресивне. Стосунки нерідко будуються на приниженні слабких, а то і відвертій жорстокості. Непотрібні сім'ї і школі діти стають ізгоями суспільства, тероризують оточення, грабують і насилують.

Соціологи, кримінологи і психологи виокремлюють наступні угруповання:

1. *«Аутсайдер»* – людина, яка потрапила в життєву безвихідь, невдаха, що не знайшла визнання у формальній групі або організації, не має можливості для самореалізації.

2. *«Маргінал»* – самотня особа, яка втратила індивідуальні соціальні зв'язки, постійно випробовує соціальний і психологічний дискомфорт і нерідко намагається самоствердитися шляхом аморальної поведінки.

3. *«Конформіст»* – людина, яка легко піддається впливу авторитетів, добре адаптується в новому соціальному мікросередовищі, швидко і без особливих зусиль засвоює групові цінності і норми.

4. *«Пристосованець»* – людина, яка приймає групові цінності і норми лише зовні, щоб добитися визнання і підвищення свого статусу в групі, а за рахунок цього і престижу в суспільстві.

5. *«Фанат»* – людина, віддана цінностям і символам групи, неухильно дотримується прийнятих тут норм і заперечує усе, що йде врозріз з її цінностями.

6. *«Борець»* – людина, для якої процес боротьби за ідею означає більше, ніж сама ідея, завжди готовий до активних дій із захисту групових інтересів її автономії і цінностей.

7. *«Вождь»* – людина, яка бачить своє визнання в тому, щоб керувати людьми, претендує на роль лідера в групі, проявляє ініціативу організатора і нерідко дійсно має непогані для цього здібності.

8. *«Попутник»* – людина, яка випадково прилучилася до групи, не до кінця визначила свої ціннісні орієнтації, керується більше солідарністю, ніж груповими цінностями і нормами.

9. *«Імітатор»* – людина для якої головне значення мають зовнішні атрибути і символи об'єднання, що становлять для нього предмет гордості, при цьому він не занадто утрудняє себе аналізом групових цінностей і цілей.

10. «Нудьгуючий» – людина, для якої одним з мотивів вступу в групу є надія змістовніше організувати своє дозвілля і знайти середовище для спілкування [2, с. 289].

У підліткових компаніях дуже часто висміюються такі якості, як чуйність, уважність, доброта, оскільки заперечуються загальнолюдські якості. Дослідження учених, показують, що головною причиною агресивної поведінки з боку підлітків, є відсутність теплих емоційних контактів з батьками в сім'ї. Причому агресія і ворожість спрямовані не лише на самих батьків але і проти соціального оточення, школи, товаришів.

Отже, питання девіантної поведінки в молодіжному середовищі актуальне та потребує ретельного вивчення. Сьогодні, особливо гостро це питання повстає в таких формах як злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція тощо.

Література

1. Лютий В.П. Соціальна робота с групами девіантної поведінки : навчальний посібник. К.: Академія праці і соціальних відносин. 2000. 54 с.
2. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. К., 2007. 272 с.
3. Кутуєв П. Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. №3. С.183-206.
4. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки : курс лекцій з презентацією. Полтава: ПНПУ, 2016. 110 с.
5. Мартинюк Н.В. Проблема девіацій у правовій системі соціокультурних змін. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 161-169.
6. Халапсис А. В. Постнеклассическая метафизика истории : монографія. Днепропетровск : Инновация, 2008. 278 с.

7. Халапсис А. В. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории : монография. Днепр : Средняк Т.К., 2017. 384 с.
8. Халапсис А. В. Образование и «менеджеры будущего». *Політологічний вісник*. 2011. Вип. 56. С. 134-140.
9. Halapsis A. V. Miracles and the Perfection of Being: The Theological Roots of Scientific Concepts. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2016. Vol. 9. P. 70-77. doi:10.15802/ampr2016/72235.
10. Halapsis A. V. The Measure of All Gods: Religious Paradigms of the Antiquity as Anthropological Invariants. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. Vol. 14. P. 158-171. doi:10.15802/ampr.v0i14.150756.
11. Halapsis A. V. Gods of Transhumanism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. Vol. 16. P. 78-90. doi:10.15802/ampr.v0i16.188397.
12. Halapsis A. V. Digital Technologies and Reforging the Iron Men. *ScienceRise*. 2016. Vol. 24, №7/1. P. 55-61. doi:10.15587/2313-8416.2016.69141.
13. Halapsis A. V. Individualism: Allowed Access. *Politology Bulletin*. 2018. Vol. 80. P. 35-45. doi: 10.17721/2415-881x.2018.80.35-45.